

فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۲۷، شماره اول، بهار ۱۳۹۱، شماره پیاپی ۱۰۴

A. Taghdisi  
M. Ahmadi  
shahporabadi  
E-mail: a.taghdisi@geo.ui.ac.ir

احمد تقدیسی، استادیار دانشکده جغرافیا، دانشگاه اصفهان

محمدعلی احمدی شاپورآبادی، دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه اصفهان

شماره مقاله: ۸۴۹

شماره صفحه پیاپی ۱۷۹۳۶-۱۷۹۰۴

## مهاجرت و سالخوردگی جمعیت روستایی ایران: چالشی فراروی توسعه پایدار روستایی

### چکیده

نوشتار حاضر که با روش اسنادی و بر پایه تحلیل ثانویه داده‌های حاصل از سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران انجام گرفته، بر آن است تا تحلیل مهاجرت‌های روستایی و تأثیرات این عامل بر سالخوردگی جمعیت روستایی و همچنین، سالخوردگی شاغلان بخش کشاورزی در ایران و پیامدهای آن را بررسی کند. یافته‌ها نشان داده است که مهاجرت از روستا به شهر، از مهمترین دلایل سالخوردگی جمعیت روستایی در ایران است. افزون بر این، طی مدت زمان سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۸۵، شاغلان بخش کشاورزی حدود ۵/۷ سال مسن تر شده‌اند، در حالی که کل شاغلان تنها ۲/۲ سال مسن تر شده‌اند. نتایج این بررسی، یکی از مهمترین چالش‌های توسعه روستایی از دیدگاه توسعه پایدار در ایران را مهاجرت نیروی انسانی از نواحی روستایی می‌داند که موجب تضعیف اقتصاد و فرهنگ روستایی و پیرتر شدن شاغلان کشاورزی شده و موجب شده است که فضاهای روستایی وضعیت ناپایداری را نشان دهند.

**واژه‌های کلیدی:** مهاجرت روستایی، سالخوردگی، جمعیت، شهرنشینی، بخش کشاورزی،

توسعه پایدار

## ۱- مقدمه

در کشورهای در حال توسعه و از جمله در ایران، مهاجرت از روستا به شهر در زمره مهمترین مسائل اجتماعی و اقتصادی به شمار می‌آید. این مهاجران هم در مبدأ و هم در مقصد، مسائل و مشکلاتی از جمله بروز نابسامانی‌های متعدد ناشی از فشار بر منابع و امکانات محدود جوامع شهری، بیکاری و کم کاری، کمبود فضاهای زیستی و آموزشی، آلودگی هوا و محیط زیست، سالخوردگی و زنانه شدن نیروی کار کشاورزی، تخلیه روستاها و غیره را به وجود می‌آورند (قاسمی اردهایی، ۱۳۸۷: ۵۳).

در بررسی تحولات جمعیتی کشورهای پیشرفته صنعتی، توسعه شهرنشینی و در نتیجه، افزایش ضریب شهرنشینی و کاهش سهم مناطق روستایی از کل جمعیت، به عنوان روند طبیعی ناشی از فرایند صنعتی شدن و تغییر و بهبود شیوه‌های تولید پذیرفته شده است. به عبارتی، لازمه تحول نظام تولیدی و دستیابی به توسعه صنعتی در هر جامعه‌ای، انتقال منابع مازاد نیروی انسانی از بخش کشاورزی به بخش صنعت است. این امر با مهاجرت از روستاها به شهرها یا با تبدیل مناطق روستایی به شهرهای جدید قابل تحقق، است. در حالی که در کشورهای در حال توسعه و از جمله در ایران، رشد شهرنشینی بیش از آنکه محصول صنعتی شدن و بهبود شیوه‌های تولید، چه در بخش کشاورزی و چه در بخش صنعت باشد، از علل رانشی موجود در مناطق روستایی و عوامل جاذبه شهری (از جمله عدم تعادل‌های درآمدی به نفع مناطق شهری) اثر پذیرفته است. از یک سو، در جریان مهاجرت از روستا به شهر، بخش اعظم مهاجران را جوانان تشکیل می‌دهند که این امر باعث سالخوردگی جمعیت روستایی (نیروی کار در بخش کشاورزی) شده، زمینه بروز مشکلاتی را فراهم خواهد آورد. از سوی دیگر، با توجه به اینکه انگیزه مهاجرت از روستا به شهر، بهره مندی و دستیابی به امکانات بیشتر است، توجه مهاجران بیشتر به کلان شهرهایی است که بنا به دلایلی مانند سیاست‌های نادرست تبدیل به کانون تمرکز

امکانات و خدمات شده و همین امر باعث افزایش شدید تراکم در این شهرها و پیامدهای ناشی از آن شده است.

روش مطالعه حاضر، روش اسنادی و بر پایه تحلیل ثانویه داده‌های حاصل از سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران و سایر یافته‌های مرتبط با موضوع مورد مطالعه است. هدف نوشتار حاضر، تحلیل توزیع جغرافیایی جمعیت کشور به تفکیک شهری و روستایی و مطالعه روند مهاجرت‌های داخلی در طی سرشماری‌های انجام شده تاکنون و نیز بررسی عامل اصلی سالخوردگی جمعیت روستایی ایران و تبیین علل مهاجرت‌های جوانان روستایی و مهمترین پیامدهای آن است. پیش از ورود به بحث یافته‌ها شمه‌ای از دستاوردهای مطالعات صورت گرفته در ارتباط با علل مهاجرت‌های روستایی در مبحث پیشینه ذکر شده و در ادامه سابقه مطالعات سالخوردگی جمعیت روستایی، علل سالخوردگی و پیامدهای آن در جامعه روستایی در بحثی نظری بررسی می‌شود.

## ۲- پیشینه مطالعات

### منابع فارسی

قاسمی اردهایی (۱۳۸۵) در پژوهش خود با استفاده از روش تحلیل محتوا در پایان نامه‌های تحصیلی، مقطع زمانی ۸۳-۵۹ به بررسی علل مهاجرت روستاییان به شهرها پرداخته است. در این بررسی علل مختلف مهاجرت روستا - شهر چهار علت اقتصادی (کمبود تسهیلات در روستا و بیکاری)، اجتماعی - فرهنگی (نبود مراکز آموزش دانشگاهی و کمبود مراکز آموزش و پرورش)، جمعیت شناسی (بالا بودن رشد جمعیت) و طبیعی - کشاورزی (کمبود زمین و آب) خلاصه شده است. این بررسی، بر اساس یافته‌های بیش از ۵۰ درصد علل مهاجرت روستا به شهر را علت اقتصادی تبیین می‌کند (اردهایی، ۱۳۸۵: ۷۵).

عباس سعیدی (۱۳۷۷) معتقد است تحولات جمعیتی و مهاجرت‌های روستایی در کشورهای در حال توسعه و از جمله ایران، در مقایسه با آنچه در دنیای پیشرفته اتفاق افتاده است، تفاوت‌های اساسی داشته و دلایل آنها متفاوت است، زیرا مهاجرت‌های روستایی در کشورهای عقب مانده بیشتر ناشی از رکود نواحی روستایی و ضعف دولت‌ها در خدمات رسانی روستایی است که مهاجرت‌های ناخواسته را نتیجه داده است، در حالی که در کشورهای صنعتی نیاز صنایع شهری به نیروی کار همراه با پیشرفت در کشاورزی و مکانیزه شدن آن به این مسأله دامن زده است (سعیدی، ۱۳۷۷، ۸۹).

مسعود مهدوی (۱۳۷۷) بر این باور است که مهاجرت روستاییان به شهرها دارای دو بعد عمده است: اول رشد بی رویه جمعیت روستایی و در نتیجه، حدوث جمعیت مازاد روستاها که به مهاجرت منجر می شود، زیرا روستاها در کشور ما توان محیطی و ظرفیت‌های تولیدی محدودی دارند و چنانچه سرمایه گذاری لازم صورت نگیرد، توان نگهداشت جمعیت اضافه را ندارند، و جنبه دوم مهاجرت روستایی، در اختلاف سطح زندگی در دو محیط شهر و روستا نهفته است (مهدوی، ۱۳۷۷، ۱۴۲). مهدوی و همکاران (۱۳۸۳) در تحقیقی با هدف مطالعه روستاهای خالی از سکنه در استان زنجان با مطالعه وضعیت عوامل توپوگرافیک (ارتفاع و شیب)، عوامل اقلیمی (دما و بارش)، منابع آب و خاک و تحلیل وضعیت روستاها، تاثیر عوامل طبیعی در مهاجرت و تخلیه روستاها را بیش از سایر عوامل دانسته و حتی اندک بودن درآمد اقتصادی را ناشی از ضعف بنیان‌های طبیعی روستاها دانسته اند (مهدوی، قدیری معصوم و محمدی یگانه، ۱۳۸۳: ۲۰۳-۲۱۴).

محمد حسین پاپلی یزدی و همکاران مهمترین علل مهاجرت‌های روستا- شهری را در استان خراسان مسأله افزایش جمعیت و در نتیجه آن، کمبود زمین و عدم اشتغال در روستاها دانسته اند (پاپلی یزدی و همکاران، ۱۳۶۶: ۷۷-۱۲۳).

حسن حسینی ابری (۱۳۸۳) علل مهاجرت روستاییان را در یک جمله، محرومیت تمامی روستاییان کشور، یعنی محرومیت خانوادگی (فقدان درآمد و تامین معاش) محرومیت اجتماعی (فقدان امکانات رفاه جمعی) و محرومیت دسترسی (برای فروش مناسب تولیدات و خرید ارزان مایحتاج) خلاصه می‌کند (حسینی ابری، ۱۳۸۳: ۱۹۰).

مهاجرت افراد جوان از روستا باعث کاهش رشد جمعیت (و در مواردی خالی از سکنه شدن)، افزایش نسبت سالخوردگی و افزایش نسبت وابستگی در روستا می‌گردد. طبق بررسی‌های وزارت اقتصاد در روستاها و شهرهای کوچک، نرخ رشد جمعیت پایین تر از نرخ طبیعی است (وزارت اقتصاد، ۱۳۷۵: ۲۵). رمضانیان (۱۳۸۰) در تحقیقی تحت عنوان «سالخوردگی جمعیت شاغل در بخش کشاورزی ایران» با استفاده از داده‌های سرشماری سال‌های ۴۵ تا ۷۵ و با استفاده از داده‌های توزیع نسبی شاغلان در بخش‌های اقتصادی کشور، مهمترین عامل موثر بر سالخوردگی جمعیت شاغل در بخش کشاورزی را مهاجرت دانسته است (رمضانیان، ۱۳۸۰: ۲۰۷).

### منابع لاتین

اندرسون (۲۰۰۲) فقر روستاییان را عامل اصلی مهاجرت به شهرها می‌داند و معتقد است که روستاییان برای فرار از آسیب‌های ناشی از فقر روانه شهرها می‌شوند (Anderson; 2002:2).

مطالعه لور و همکاران (۲۰۰۹) در سال ۲۰۰۸ بر روی ۱۶ کشور عضو سازمان همکاری‌های اقتصادی نشان دهنده تاثیر معنی دار متغیرهای درآمد، جمعیت و عوامل جغرافیایی بر مهاجرت بوده است. در الگوی ارائه شده توسط محققان شاخص‌های کیفیت زندگی بر مهاجرت تاثیر معناداری نداشته است (Lour 2009).

پومین (۲۰۰۶) خاطر نشان می‌سازد که فرایند شهرنشینی به نوع خاصی از مهاجرت به نام مهاجرت دسته جمعی از روستاها منجر می‌شود که از این حیث روستاها به وسیله

شهرها خالی از سکنه می‌گردند. به زعم وی، هر چند در تمام انواع مهاجرت‌ها جابه‌جایی بین بخش‌های مختلف مناطق اتفاق می‌افتد و در آنها جریان‌ها و ضد جریان‌هایی وجود دارد که از لحاظ حجم کم و بیش برابرند، ولی مهاجرت روستایی کرارا به صورت نامتقارن بوده است، زیرا جریان از روستا به شهر بسیار بیشتر از جریان‌های دیگر بوده است (Pumain, 2006:329-338).

کلارک (2009) با استفاده از داده‌های میدانی که از ۳۶ اجتماع محلی منطقه آند در جنوب اکوادار جمع‌آوری شده است، به بررسی تأثیرات مالکیت زمین و شرایط و ویژگی‌های محیطی و طبیعی بر روی مهاجرت در سطوح محلی، ملی و بین‌المللی پرداخته است. نتایج تحقیق وی نشان می‌دهد که تأثیرات مالکیت زمین و دیگر عوامل بر روی مهاجرت‌ها متفاوت است. بر این اساس، مهاجرت‌های بین‌المللی انجام شده در منطقه بیشتر تحت تأثیر سرمایه انسانی است و کمتر تحت تأثیر فعالیت‌های کشاورزی و شرایط محیطی منطقه است. مهاجرت‌های داخلی محلی و ملی بیشتر تحت تأثیر دسترسی به زمین و سرمایه اجتماعی بوده است. وی معتقد است که مهاجرت می‌تواند بازگو کننده تحرک محلی، به خصوص در پاسخ به عوامل جمعیت‌شناختی، فیزیکی، سرمایه و فعالیت‌های کشاورزی و شرایط زیست محیطی باشد. همچنین، وی نشان داده است که در اجتماعات روستایی جنوب اکوادار، سیاست‌های طراحی شده برای کاهش خطرات زیست محیطی مانند امداد رسانی، یارانه‌ها و بیمه محصولات، به احتمال زیاد مهاجرت‌های داخلی را کاهش داده، لیکن هیچ تأثیری بر مهاجرت‌های بین‌المللی روستاییان منطقه به کشورهای دیگر نداشته است. در پایان، نامبرده در آینده در صورتی که تغییرات آب و هوایی به کاهش تولیدات کشاورزی منجر گردد، احتمال افزایش مهاجرت‌های داخلی در سطوح محلی و ملی را زیاد دانسته است (CLARK, 2009, 457-468).

چاکس (۲۰۰۵) در طی تحقیقی با عنوان سالخوردگی جمعیت و فقر در روستاهای غنا به بررسی جمعیت‌شناسی اجتماعی و اقتصادی افراد مسن در روستاهای غنا پرداخته است.

یافته‌های این مطالعه جمعیت افراد ۶۰ ساله و بیشتر این کشور را یکی از بالاترین نرخ‌ها در آفریقا می‌داند. همچنین نشان داده است که بیشتر این افراد سالمند در مناطق روستایی سکونت دارند. کاهش سریع باروری و بهبود بهداشت عمومی و فردی و تغذیه مناسب باعث افزایش سالمندان در غنا، شده لیکن تشدید مهاجرت‌های از روستا به شهر، همانند مرگ بر اثر بیماری‌هایی مانند ایدز در جوانان باعث افزوده شدن جمعیت سالمندان روستایی در این کشور شده است. نتایج نشان می‌دهد که نسبت سالمندان از کل جمعیت در غنا از ۴/۱ درصد در سال ۱۹۶۰ به ۷/۹ درصد در سال ۲۰۰۰ و ۱۵/۷ درصد در سال ۲۰۵۰ افزایش یافته است. نامبرده چنین نتیجه گرفته است که به علت مدرنیزاسیون و شهرنشینی شبکه‌های همبستگی سنتی، به ویژه سیستم خانوادگی گسترده در حال از بین رفتن است و جمعیت سالخورده از حمایت‌ها و مراقبت کمتری برخوردار می‌شوند. همچنین، افزایش جمعیت سالمندان وضعیت مخاطره آمیزی به وجود می‌آورد که به تداوم فقر می‌انجامد (CHUKS, 2005, 2).

اسکلدون و همکارانش (۱۹۹۹) در تحقیقی با عنوان سالخوردگی جمعیت‌های روستایی در جنوب شرق آسیا نشان می‌دهد که جمعیت نواحی روستایی از جمعیت نواحی شهری سالخورده تر است. این امر به ویژه در مورد دو کشور ژاپن و کره جنوبی به عنوان دو کشور پیشرفته به خوبی مشهود بوده است. همچنین، یافته‌های این تحقیق نشان داده است که مهاجرت، مهمترین عامل سالخورده تر شدن جمعیت‌های روستایی است، چون بیشتر مهاجران را جوانان تشکیل می‌دهند و غالباً آنها هستند که تمایل به دارند روستا را ترک کرده و در شهرها، به ویژه در شهرهای بزرگ اقامت کنند (Skeldon 1999:2).

تحقیقی با عنوان سالخوردگی جمعیت در کشورهای در حال توسعه از سوی مارکوکس در سال ۲۰۰۱ انجام شده است. وی معتقد است که در سطح کلی، کاهش باروری و افزایش امید به زندگی، از مهمترین دلایل سالخوردگی جمعیت است، ولی

زمانی که تفاوت‌های منطقه‌ای و بین کشورها را مدنظر قرار می‌دهیم، متوجه می‌شویم که عامل مهم دیگری (مهاجرت) نیز در سالخوردگی جمعیت دخیل است. استدلال وی بدین گونه است که اگر قرار باشد کاهش باروری و مرگ و میر را مهمترین عوامل سالخوردگی جمعیت بدانیم، باید جمعیت‌های مناطق شهری کشورهای در حال توسعه، سالخورده تر از جمعیت‌های روستایی باشند، چون مناطق شهری این کشورها در مقایسه با مناطق روستایی شان از باروری و مرگ و میر کمتری برخوردارند حال آنکه روند سالخوردگی جمعیت در این مناطق برعکس است (Marcoux;2001).

### ۳- چارچوب نظری:

سالخوردگی جمعیت، فرایندی شناخته شده به عنوان پیامد انتقال جمعیت شناختی است که در آن باروری و مرگ و میر از سطوح بالا به سطوح پایین کاهش پیدا می‌کند (میرزایی و قهفرخی، ۱۳۸۶: ۳۲۶). در این نوشتار مسأله سالخوردگی جمعیت از دیدگاه جمعیت شناختی مطالعه شده است. جمعیت شناسان آغاز دوران سالخوردگی را از گروه‌های سنی بزرگ تعیین می‌کنند. بر این اساس، برخی گروه سنی ۶۰ ساله و بیشتر و عده ای ۶۵ ساله و بیشتر را سالخورده معرفی کرده‌اند. ملاک دوم در میان جمعیت شناسان متاخر بیشتر مورد حمایت قرار می‌گیرد.

### دلایل سالخوردگی جمعیت :

سالخوردگی جمعیت را می‌توان متأثر از عوامل زیر دانست:

- ۱- کاهش تدریجی موالید در یک دوره دراز مدت؛
- ۲- مهاجرت بخشی از نیروی کار جوان جامعه‌ای به جامعه دیگر؛
- ۳- افزایش تدریجی عمر متوسط و امید به زندگی مردم؛
- ۴- کاهش مرگ‌های ویژه دوران سالخوردگی (تقوی، ۱۳۷۴: ۲۴).



امروزه تحول در باروری، یکی از مهمترین عوامل تغییردهنده جمعیت محسوب می‌شود؛ به گونه ای که می‌توان گفت کاهش باروری منشأ اساسی سالخوردگی جمعیت است (پرسا، ۱۳۶۳: ۲۵). کاهش باروری باعث می‌شود که پایه هرم سنی جمعیت به تدریج کاهش یابد و بر میزان جمعیت در گروه‌های میانی و بالایی این هرم افزوده شود. تجمع جمعیت در بالای هرم سنی باعث افزایش نسبت جمعیت بالای هرم خواهد شد. این حالت ایجاد سالخوردگی در جمعیت است. بین میزان باروری و سالخوردگی جمعیت رابطه ای مستقیم و منفی وجود دارد.

در مورد تاثیر عامل مهاجرت بر سالخوردگی باید گفت که مهاجرت‌ها ممکن است اختلالاتی در ساخت سنی جمعیت ایجاد کنند. مهاجرت از یک کشور می‌تواند عامل سالخوردگی جمعیت و مهاجرت به یک کشور می‌تواند عاملی برای جوان شدن جمعیت باشد. (لهسایی زاده، ۱۳۷۸ : ۳۷).

از آنجا که مهاجرت‌های کنونی، به ویژه مهاجرت‌هایی که در کشورهای در حال توسعه انجام می‌گیرد، از نوع مهاجرت‌های روستا به شهر است و اغلب مهاجران را جوانان تشکیل می‌دهند، بنابراین، مهاجرت را می‌توان به عنوان یک عامل دخیل در سالخوردگی جمعیت روستایی دانست. اغلب جوانان هستند که به ترک روستا و اقامت در شهرها به خصوص شهرهای بزرگ تمایل دارند و این خود می‌تواند به افزایش نسبت سالخوردگان در چنین جمعیت‌هایی بینجامد.

تغییر ساختار سنی و سالخوردگی جمعیت مهاجرفرست از آشکارترین پیامدهای جمعیتی از این مهاجرت‌ها است که در دراز مدت خطرهای جدی، همچون خالی از سکنه شدن مناطق روستایی را به دنبال خواهد داشت. جمعیت مناطق روستایی در ابتدا بر اثر مهاجرت سالخورده می‌شود و جمعیت سالخورده نیز توان جایگزینی و تجدید نسل را از دست می‌دهد که نتیجه آن از بین رفتن چنین جمعیت‌هایی خواهد بود. علاوه بر موارد پیش گفته، مهاجرت به شیوه‌های دیگری نیز می‌تواند ساختار سنی جمعیت‌ها را تحت

تاثیر قرار دهد که بازگشت مهاجران پس از چند سال به مکان اولیه یکی از آنهاست. بازگشت مهاجرانی که چند سال را در شهر گذرانده‌اند، می‌تواند باعث تغییر ساختار سنی جمعیت روستایی و بروز مسائل و مشکلاتی شود. از جمله این مسائل؛ سالخوردگی جمعیت روستایی است. با توجه به آنچه اشاره شد، می‌توان گفت که مهاجرت یکی از سازوکارهایی است که هم در کوتاه مدت و هم در دراز مدت می‌تواند باعث دگرگونی ساختار سنی و جنسی و سالخوردگی جمعیت شود، بنابراین، باید از جنبه‌های گوناگون مطالعه شود. البته، نباید فراموش کرد که کاهش باروری عامل اصلی سالخوردگی جمعیت است. این عامل در درازمدت باعث می‌شود که جمعیت پایه هرم سنی کاهش و جمعیت بالای آن افزایش یابد. پس از کاهش باروری، عامل مهاجرت را می‌توان عامل مهمی در سالخوردگی جمعیت برشمرد. از آنجا که تاثیر مهاجرت بر ساختار سنی، برخلاف کاهش باروری که به زمان نسبتاً زیادی نیاز دارد می‌تواند آنی و فوری باشد، لذا مطالعه آن از هر جهت مهم است. این عامل به ویژه در سطح ملی و منطقه ای بسیار مهم و در خور توجه است.

در مورد افزایش تدریجی عمر متوسط و امید به زندگی و نیز کاهش مرگ‌های ویژه دوران سالخوردگی، به عنوان یکی از علل سالخوردگی جمعیت شاغل در بخش کشاورزی؛ هرچند این عامل، یکی از عوامل مهم به شمار می‌آید، اما نکته مهم و در خور تامل درباره نقش و تاثیر این عامل، آن است که این عامل باعث افزایش تدریجی سن شاغلان دو بخش صنعت و خدمات نیز شده است. بنابراین، در یک مقایسه مقطعی، که در آن سه بخش کشاورزی، صنعت و خدمات مطالعه می‌شود، این عامل را نمی‌توان به عنوان عامل تاثیرگذار در نظر گرفت، چون تاثیر آن در هر سه بخش یاد شده به تقریب یکسان و یک اندازه است. همچنین، کاهش باروری بر سالخوردگی جمعیت شاغل می‌تواند در هر سه بخش مهم باشد و منحصر به بخش کشاورزی نیست. شواهد موجود دال بر آن است که طی سال‌های گذشته، کاهش باروری در شهرها (به عنوان قطب صنعت و

خدمات) بیش از روستاها (به عنوان قطب کشاورزی) بوده است. از این رو، انتظار می‌رود تاثیر این عامل در سالخوردگی جمعیت مناطق شهری بیشتر بوده و جمعیت این مناطق، سالخورده تر از جمعیت روستایی باشد، در حالی که در عمل عکس این اتفاق رخ داده است. از این رو، می‌توان نتیجه گرفت که باید عامل مهمتری وجود داشته باشد که تاثیر آن بر سالخوردگی جمعیت شاغل در بخش کشاورزی بیش از تاثیر آن بر سالخوردگی جمعیت در دو بخش دیگر باشد. بی‌گمان این عامل همان مهاجرت است (رمضانیان، ۱۳۸۰: ۲۲۶). از آنجا که اغلب مهاجران از روستا به شهر، جوانان جویای کار هستند، این پدیده باعث بروز نوعی عدم تعادل در ساختار سنی جمعیت در مناطق شهری و روستایی شده است که اثر آن به صورت سالخورده‌تر شدن جمعیت روستایی نمایان شده است. بی‌گمان، سالخوردگی جمعیت در بخش کشاورزی، دارای آثار و پیامدهای متعددی است که مهمترین پیامدهای منفی آن در ذیل بررسی می‌گردد.

## ۱- محافظه کاری و مقاومت در برابر تغییر روش‌های تولید

رولان پرسا در این زمینه معتقد است به هر میزان که اهمیت نسبی اشخاص سالخورده بیشتر باشد. به همان میزان افکار، حالات روانی و رفتارهای ویژه آنان اهمیت پیدا می‌کند. وابستگی کمتر آنها به تغییرات به علت عاداتی که کسب کرده‌اند، مراحل تکوین موجودیت آنها و افق‌های محدودی که در مقابل آنهاست، همگی سبب می‌شوند که نسل‌های قدیمی به طور کلی به وجود آورنده مبنای محافظه کاری در جوامع باشند. (پرسا، ۱۳۶۳: ۲۹). زنجان‌ی نیز معتقد است وقتی درصد افراد مسن در جامعه‌ای افزایش یابد، به موازات آن علاقه به محافظه کاری، بیشتر و نوعی وابستگی به سنت‌های اجتماعی پیدا می‌شود. (زنجان‌ی، ۱۳۵۰: ۱۹).

به میزانی که جمعیت افراد مسن در جامعه افزایش می‌یابد، محافظه کاری بیشتر می‌شود و نوعی وابستگی به سنت‌ها به وجود می‌آید. در چنین شرایطی، طبیعی است که

افراد جامعه از رویارویی با تغییرات و به کارگیری روش‌های جدید و نو در تولید و حتی در شیوه زندگی واهمه داشته باشند و اغلب سعی کنند به روش‌های مرسوم و قدیمی عمل نمایند که این امر باعث درج‌ازدن و عقب ماندگی می‌شود.

## ۲- عدم خلاقیت و نوآوری و عدم توسعه تولید:

خلاقیت، نوآوری، پیشرفت تکنولوژی و به کارگیری روش‌های مدرن در پیشبرد اهداف، لازمه توسعه هر جامعه است که این امر، مستلزم نیروی انسانی جوان، شاداب و خلاق است. بنابراین، باید گفت که توسعه نیافتگی روستا در ایران، دچار نوعی دور تسلسل باطل شده که روند قهقراپی را طی می‌کند؛ به گونه‌ای که عدم پیشرفت مناطق روستایی و عدم جذابیت‌های لازم برای باقی ماندن جوانان، عامل مهمی در بروز پدیده سالخوردگی جمعیت در این مناطق است. از طرف دیگر، سالخوردگی جمعیت که خود، نتیجه توسعه نیافتگی روستاهاست، به عاملی برای عدم توسعه روستا تبدیل می‌شود و به همین ترتیب، عدم توسعه روستا، سالخوردگی جمعیت را تشدید می‌کند (خسروی و شمگیر، ۱۳۸۸: ۱۱۰).

## ۳- کاهش بهره‌وری

کاهش بهره‌وری در بخش کشاورزی، از دیگر پیامدهای سالخوردگی جمعیت در مناطق روستایی است. بدیهی است که نمی‌توان از افراد مسن و سالخورده انتظار داشت که با ابتکار عمل و بهبود فرایند تولید، زمینه تولید بیشتر از منابع موجود و افزایش بهره‌وری را فراهم آورند.

#### ۴- کاهش باروری و دور تسلسل سالخوردگی جمعیت روستایی:

کاهش باروری ضمن آنکه علت سالخوردگی جمعیت به حساب می آید، معلول آن نیز هست؛ بدین ترتیب که هر چه جمعیت یک جامعه سالخورده تر باشد، با توجه به پایین بودن میزان باروری افراد سالخورده و حتی عدم امکان باروری افراد در سنین بالا، میزان باروری در سطح آن جامعه کاهش می یابد. بنابراین، جامعه روستایی ایران با تداوم مهاجرت جوانان از روستا به شهر و عدم جلوگیری از این روند نامطلوب، در آینده دچار دور تسلسل سالخوردگی جمعیت خواهد شد.

#### ۵- عدم استفاده از زمین های محدود کشاورزی:

به طور معمول افراد سالخورده مایل نیستند بخشی از مایملک خود را به فرزندانشان که آنان نیز بزرگسال هستند، تحویل دهند، زیرا پدیده سالمندی باعث می شود که دو یا سه نسل در کنار یکدیگر قرار گیرند. این امر باعث می شود که فرزندان تا زمانی که پدر زنده است، امکان استفاده از مایملک را نداشته و در پی زندگی مستقل باشند. از سویی دیگر، فرد سالخورده نیز قادر به فعالیت مفید و استفاده از منابعی که در اختیارش است، نیست. این امر باعث عدم استفاده بهینه از منابع موجود در بخش کشاورزی خواهد بود (رمضانیان، ۱۳۸۰: ۲۳۰).

#### ۶- تهدید امنیت اقتصادی:

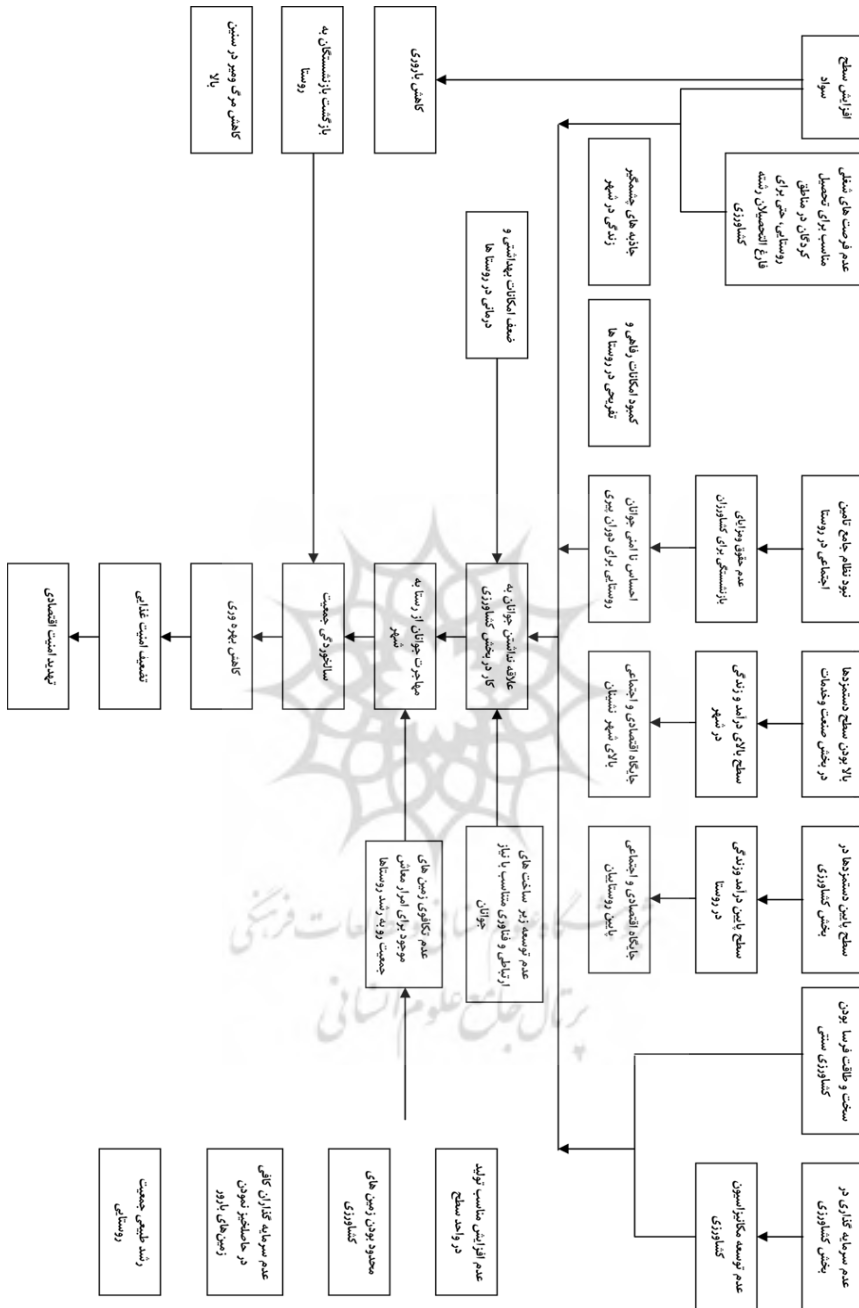
نتیجه آثار و تبعات منفی ناشی از سالخوردگی جمعیت در بخش کشاورزی و مناطق روستایی را می توان در تهدید امنیت غذایی جامعه و به تبع آن، تهدید امنیت اقتصادی خلاصه کرد. سالخوردگی جمعیت، از طریق کاهش بهره وری در بخش کشاورزی به کاهش تولید محصولات کشاورزی منجر می شود. این امر به نوبه خود باعث تهدید امنیت غذایی و وابستگی کشور به مواد غذایی وارداتی می شود. از طرف دیگر، بخش درخور

توجهی از محصولات کشاورزی به عنوان مواد اولیه تولید در بخش صنعت مورد استفاده قرار می‌شوند که تضعیف تولید این محصولات، باعث تضعیف تولید محصولات صنعتی وابسته و تاثیر منفی بر این صنایع می‌شود که این امر از ناحیه وابستگی صنایع مزبور به مواد اولیه وارداتی یا از ناحیه کاهش سطح اشتغال و تولید در این صنایع، امنیت اقتصادی کشور را با تهدید جدی مواجه خواهد ساخت. (خسروی و شمگیر، ۱۳۸۸: ۱۱۱).

در شکل ۱ عوامل موثر بر سالخوردگی جمعیت و فرایند تاثیر گذاری آن بر بهره‌وری و امنیت غذایی و اقتصادی به صورت یک مدل بررسی گردیده است.

اثرات منفی سالخوردگی جمعیت، توسعه پایدار و رشد اقتصادی را تضعیف می‌کند و موجب فشارها و چالش‌هایی در سیستم‌های حمایتی و مراقبتی می‌گردد. برای غلبه بر این مسائل می‌توان از راهکارهایی مانند اعمال سیاست‌هایی به منظور ارتقای سیستم‌های سنتی حمایت از خانواده، اعمال سیاست‌هایی برای افراد شاغل مسن و اجرای برنامه‌های عمومی، از جمله طرح حقوق بازنشستگی و سیستم‌های حمایتی بهداشتی و مالی استفاده نمود. مطالعه انجام شده در سال ۲۰۰۲ نشان داد که از ۶۴ کشور در آفریقا، آسیا، اقیانوس آرام و آمریکای لاتین فقط ۲۴ کشور تا به حال در مورد افراد سالخورده سیاست‌های حمایتی ملی اتخاذ کرده‌اند. بنابراین، جای تعجب نیست که سیاست‌های توسعه روستایی در نواحی روستایی به ندرت توانسته‌اند نیازهای سالخوردگان جوامع روستایی را تشخیص دهند. به هر حال، سالخوردگی جمعیت روستایی هم به عنوان یک چالش و هم به عنوان یک فرصت در توسعه پایدار می‌تواند مطرح باشد. فرصت‌هایی مانند استفاده از ثروت، مهارت و تجربه افراد مسن، وجود ذخیره درخور توجهی از شیوه‌های کشاورزی، سالخوردگان به عنوان پاسداران سنت‌های کشاورزی و مدیر منابع طبیعی در صورت ظرفیت سازی و تصویب سیاست‌های مناسب می‌تواند موجبات توسعه را فراهم نماید. بنابراین، چالش دولت‌ها این است که فراتر از رهیافت‌های حفاظت از سنت‌های اجتماعی، سرمایه گذاری در ظرفیت‌های تولیدی سالخوردگان به منظور استفاده بهینه از توانهای بلقوه

سالمندان به نفع جامعه را در دستور کار قرار دهند. واقعیت این است که افزایش سن جمعیت، مشکلات متعددی بر اقتصاد ملی، به ویژه برای سیستم‌های حمایت اجتماعی به وجود می‌آورد. با توجه به افزایش تعداد سالمندان در سال‌های آتی، توسعه روستایی در کشورهای فقیر و در حال توسعه به سالمندان وابستگی زیادی پیدا خواهد کرد. از این رو، تقاضای رو به رشد برای کمک‌های فنی در مورد نحوه تنظیم سیاست‌های توسعه روستایی را می‌توان انتظار داشت. پیر شدن جمعیت پدیده‌ای جهانی است که به هر دو اقدام ملی و بین‌المللی در راستای کاهش فقر در میان افراد مسن‌تر، بهبود شرایط زندگی و زیر ساخت‌ها در مناطق روستایی برای نائل شدن به توسعه پایدار روستایی نیاز دارد. شایان ذکر است هم‌اکنون، در حدود دو سوم از تعداد سالمندان ۶۰ سال و بیشتر جهان، در کشورهای در حال توسعه زندگی می‌کنند. تا سال ۲۰۲۵ این نسبت به احتمال زیاد افزایش و به ۷۱ درصد خواهد رسید (Stloukal;2004:9).



شکل ۱: عوامل موثر بر سالخوردگی جمعیت و فرآیند تاثیر گذاری آن بر بهره‌وری و امنیت غذایی و اقتصادی



#### ۴- روش شناسی:

اطلاعات مورد نیاز پژوهش حاضر به روش اسنادی جمع آوری شده است. داده‌های به کار گرفته شده از نوع داده‌های ثانویه (secondary data) بوده؛ به این معنا که در گردآوری اطلاعات، به دلایلی کاملاً علمی (دواس، ۱۳۷۶: ۸۱-۸۳)، از داده‌هایی که از سوی دیگران برای هدف‌های متفاوت تولید شده، بهره‌برده، به تحلیل ثانویه مفاهیم و شاخص‌ها پرداخته می‌شود. کیوی و کامپنهود نیز نه تنها تحلیل ثانویه را در مواردی مجاز، که گاهی آن را لازم هم می‌دانند (Kivi & Kampenhood. 1382:96). این مطالعه با استفاده از داده‌های حاصل از سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن (به عنوان اطلاعات و داده‌های پایه) در فاصله زمانی سرشماری‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ و نیز سایر یافته‌های مرتبط با موضوع مورد مطالعه تدوین و تبیین گردیده است.

#### ۵- داده‌ها و تحلیل یافته‌ها:

در این بخش از مقاله، با استفاده از داده‌ها و یافته‌های سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن تلاش می‌شود به تحلیل داده‌ها و یافته‌های مرتبط با موضوع مهاجرت و سالخوردگی جمعیت روستایی پرداخته شود.

#### ۵-۱- توزیع جغرافیایی جمعیت و توسعه شهرنشینی

متوسط رشد سالانه جمعیت کشور در دوره‌های سرشماری صورت گرفته به تفکیک شهری و روستایی در طی دوره‌های سرشماری مبین آن است که جمعیت کل کشور در دوره ۴۵-۱۳۳۵ با رشد متوسط سالانه ۳/۱ درصد، در دوره ۴۵-۵۵ با رشد متوسط سالانه

۲/۷ درصد، در دوره ۶۵-۵۵ با متوسط رشد سالانه ۳/۹ درصد، در دوره ۸۵-۷۵ با متوسط رشد سالانه ۱/۶ درصد، افزایش یافته است.

همچنین، بر اساس داده‌های سرشماری‌های نفوس و مسکن تعداد آبادی‌های دارای سکنه در مقاطع سرشماری نشان دهنده آن است که در سال ۳۵ حدود ۴۹۰۵۴ آبادی، (در سال ۴۵ حدود ۶۶۴۳۸) آبادی، (در سال ۵۵ حدود ۶۵۰۵۵) آبادی، (در سال ۶۵ حدود ۶۵۳۴۹) آبادی، (در سال ۷۵ حدود ۶۸۱۲۲) آبادی و بالاخره (در سال ۸۵ حدود ۶۳۱۲۵) آبادی دارای سکنه بوده‌اند؛ هر چند در انجام هر گونه تحلیلی در ارتباط با روند آبادی نشینی باید مجموعه‌ای از ملاک‌های مهم، نظیر ساخت‌های اقتصادی و اجتماعی و نحوه زندگی و روحیه فرهنگ مردم در تعاریف روستا مدنظر قرار گیرد. همچنین به علت جامع و مانع نبودن تعاریف یاد شده و عدم مشابهت آنها در سرشماری‌ها و آمارگیری‌های مختلف، بحث از تعداد دهات و آبادی‌ها و به تبع آن، جمعیت آنها، کار سهل و ساده‌ای نیست.

داده‌های جدول ۱ نشان می‌دهد که تا قبل از سال ۱۳۶۵، سهم جمعیت روستایی از جمعیت کل کشور به مراتب از سهم جمعیت شهری بیشتر بود، اما از سال ۱۳۶۵ به بعد سهم جمعیت شهری بر سهم جمعیت روستایی پیشی گرفته است؛ به گونه‌ای که در سال ۱۳۸۵ این سهم برای مناطق روستایی ۳۱/۵ درصد و برای مناطق شهری ۶۸/۵ درصد بوده است. سهم مناطق شهری، طی یک روند صعودی از ۳۱/۴ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۶۸/۵ درصد در سال ۱۳۸۵ افزایش یافته است. این در حالی است که طی همین دوره، سهم جمعیت مناطق روستایی در جهت معکوس و با روند نزولی از ۶۸/۶ درصد به ۳۱/۵ درصد کاهش یافته است.

جدول ۱: جمعیت کشور به تفکیک شهری و روستایی طی سال‌های مختلف (نفر)

شرح	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۰	۱۳۷۵	۱۳۸۵
کل جمعیت	۱۸۹۵۴۷۰۴	۲۵۷۸۸۷۲۲	۳۳۷۰۸۷۴۴	۴۹۴۴۵۰۱۰	۵۵۸۳۷۱۶۳	۶۰۰۵۵۴۸۸	۷۰۴۹۵۷۸۲
شهری	۵۹۵۳۵۶۳	۹۷۹۴۲۴۶	۱۵۸۵۴۶۸۰	۲۶۸۴۴۵۶۱	۳۱۸۳۶۵۹۸	۳۶۸۱۷۷۸۹	۴۸۲۵۹۹۶۴
روستایی	۱۳۰۰۱۱۴۱	۱۵۹۹۴۴۷۶	۱۷۸۵۴۰۶۴	۲۲۳۴۹۳۵۱	۲۳۶۳۶۵۹۱	۲۳۰۲۶۲۹۳	۲۲۱۳۱۱۰۱
درصد شهری	۳۱/۴	۳۸	۴۷	۵۴/۳	۵۷	۶۱/۳	۶۸/۴۵
درصد روستایی	۶۸/۶	۶۲	۵۳	۴۵/۷	۴۳	۳۸/۳۴	۳۱/۴
رشد جمعیت در دوره	-	۳/۱۳	۲/۷۱	۳/۹۰	۲/۵	۱/۴۷	۱/۶۱

ماخذ: مرکز آمار ایران (مغایرت سرجمع کشور با جمع نقاط شهری و روستایی به علت منظور کردن جمعیت غیر ساکن در جمعیت کل کشور است)

در جدول ۲ اطلاعات مربوط به تعداد و جمعیت شهرهای کشور به تفکیک طبقه‌های مختلف جمعیتی نشان داده شده است. بر این اساس، در طول دهه ۸۵-۱۳۷۵ تعداد شهرهای کشور با رشدی معادل ۶۵ درصد، از ۶۱۴ شهر در سال ۱۳۷۵ به ۱۰۱۴ شهر در سال ۱۳۸۵ افزایش یافته است. همچنین، جمعیت مناطق شهری از ۳۶۸۱۸ هزار نفر در سال ۷۵ به ۴۸۲۶۰ هزار نفر در سال ۸۵ افزایش یافته است که رشدی معادل ۳۱ درصد را نشان می‌دهد. داده‌های جدول حاکی از آن است که در سال ۷۵ بیش از ۵۴ درصد از کل جمعیت شهری ایران، تنها در ۲۳ شهر (کمتر از ۴ درصد تعداد کل شهرها) و کمتر از ۴۶ درصد جمعیت شهری در ۵۹۱ شهر دیگر (بیش از ۹۶ درصد تعداد شهرها) ساکن بوده‌اند. همچنین، در سال ۱۳۸۵ بیش از ۵۲ درصد جمعیت شهری تنها در ۲۶ شهر (۲/۵ درصد تعداد شهرها) و کمتر از ۴۸ درصد جمعیت شهری در ۹۸۸ شهر دیگر ساکن بوده‌اند. این آمار و ارقام حاکی از تراکم و ازدحام شدید جمعیت در تعداد معدودی از کلان شهرهاست.

جدول ۲: طبقه بندی جمعیتی نقاط دارای شهرداری، سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵

۱۳۸۵			۱۳۷۵			شرح
درصد جمعیت	کل جمعیت (هزارنفر)	تعداد شهر	درصد جمعیت	کل جمعیت (هزارنفر)	تعداد شهر	
۱۰۰	۴۸۲۶۰	۱۰۱۴	100	36818	614	جمع کل
۵۲/۸	۲۵۴۷۲	۲۶	54/7	20147	۲۳	۲۵۰۰۰ نفر و بیشتر
۱۷/۳	۸۳۷۳	۵۴	13/9	5133	۳۶	100000-249999
۱۰	۴۸۴۰	۷۰	11/6	4260	۶۰	50000-99999
7/6	3650	100	9	3310	94	25000-49999
6/9	3323	210	7	2578	166	10000-24999
3/6	1714	240	3	1105	150	5000-9999
1/8	888	312	.8	286	83	کمتر از ۵۰۰۰ نفر

ماخذ: مرکز آمار ایران، سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن (اختلاف در سرجمع سال ۱۳۸۵ مربوط به دو شهر تجریش و ری بوده که در شهر تهران منظور شده است)

در تحلیل توسعه شهرنشینی به این نکته نیز باید توجه شود که علاوه برعامل عمده مهاجرت‌های روستایی، تبدیل شدن تعداد زیادی از روستاهای کشور به شهر و ادغام تعدادی از روستاها در دامنه توسعه شهری مؤثر بوده است.

همچنین، با توجه به روندهای مورد اشاره ملاحظه می‌شود شهرنشینی در ایران به شدت در حال گسترش است، این موضوع از افزایش اختلاف بین سهم جمعیت مناطق روستایی و مناطق شهری قابل درک است، لیکن بدین تحلیل باید توجه داشت که در صورتی که افزایش ضریب شهرنشینی ناشی از روند توسعه صنعتی و نیز تغییر نظام تولید در بخش کشاورزی باشد، این تغییرات در ساختار جغرافیایی جمعیت نه تنها نامطلوب نیست، بلکه لازمه توسعه صنعتی است و به عنوان روند طبیعی ناشی از آن مطرح است، در حالی که رشد شهرنشینی در ایران از علل رانشی موجود در مناطق روستایی و عوامل جاذبه شهری اثر پذیرفته است.

## ۵-۲- مهاجرت‌های داخلی

یافته‌های جدول ۳ که از داده‌های سرشماری‌های انجام شده به دست آمده است، نشان می‌دهد که تعداد مهاجرانی که در داخل کشور جابه‌جا شده‌اند، در طی دوره ۷۵-۸۵ نسبت به دوره‌های ۷۰-۷۵، ۶۵-۷۰ و ۶۵-۵۵ به ترتیب از رشدی معادل ۳۹/۷ درصد، ۳۰۳ درصد و ۱۰۲ درصد برخوردار بوده است. در دوره‌های مورد بررسی بیشتر مهاجرت‌های داخلی، از شهر به شهر و از روستا به شهر بوده است. هر چند مهاجرت از روستا به شهر طی دوره ۶۵-۵۵ از ۲۶/۴ درصد به ۲۰ درصد در دوره ۷۵-۸۵ کاهش یافته است، لیکن نکته قابل تامل این که برای کشورهای در حال توسعه و از جمله ایران، همواره مهاجرت‌های روستایی در زمره مهمترین مسائل اجتماعی و اقتصادی به شمار می‌آیند. در وهله دوم تعداد مهاجران از روستا به شهر قدر مطلق آن در دوره ۷۵-۸۵ از سایر دوره‌ها بیشتر است، به طوری که نسبت به دوره‌های قبلی براساس یافته‌های جدول به ترتیب ۲۳/۳ درصد، ۱۵۸ درصد و ۵۲ درصد بر تعداد مهاجران روستایی افزوده شده است. همچنین، با توجه به یافته‌های جدول ۳ در طی چهار دوره سرشماری مهاجرت از شهر به روستا نیز روند افزایشی داشته؛ به گونه‌ای که در دوره ۶۵-۵۵ نسبت به دوره ۷۵-۸۵ بیش از ۵ درصد افزایش داشته که این موضوع را می‌توان به بازگشت مهاجران روستایی از شهر به روستا قلمداد نمود که بیشتر افراد سالخورده و بازنشسته را شامل می‌گردد.

جدول ۳: میزان مهاجرت‌های داخلی طی دوره‌های سرشماری

۱۳۷۵-۸۵		۱۳۷۰-۷۵		۱۳۶۵-۷۰		۱۳۵۵-۶۵		مهاجرت‌ها
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۱۰۰	۱۱۷۸۳۷۷۲	۱۰۰	۸۴۳۵۸۶۵	۱۰۰	۲۹۲۱۹۴۵	۱۰۰	۵۸۲۰۶۲۵	جمع
۵۴	۶۳۸۵۶۶۵	۴۸/۱	۴۰۶۲۱۷۱	۳۲/۲	۹۴۰۶۹۱	۳۲/۸	۱۹۱۲۲۴۱	از شهر به شهر
۱۷	۲۰۰۴۰۱۲	۱۸/۳	۱۵۴۰۶۹۴	۱۲/۶	۳۶۹۹۰۶	۱۱/۶	۶۷۸۷۱۶	از شهر به روستا
۲۰	۲۳۳۰۰۵۴	۲۲/۴	۱۸۸۹۹۰۵	۳۰/۸	۹۰۱۶۸۳	۲۶/۴	۱۵۳۵۵۲۷	از روستا به شهر
۹	۱۰۶۴۰۴۲	۱۱/۱	۹۴۳۰۹۵	۱۵/۴	۴۴۸۶۸۹	۱۱/۹	۶۹۰۲۱۸	از روستا به روستا

ماخذ: محاسبات بر اساس داده‌های سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۵۵

داده‌های آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ در رابطه با مهاجرت‌های داخلی نشان می‌دهد که هم برای مهاجرانی که محل اقامت قبلی آنان آبادی و یا شهر بوده و همچنین، کل مهاجران شهری و روستایی سنین ۲۰ تا ۲۹ سال بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده اند (جدول ۴).

در تحلیلی کلی، مهاجرت می‌تواند به عنوان عامل اساسی شکل دهنده شاخص‌های سنی و جنسی در مناطق روستایی قلمداد گردد که عوامل و پیامدهای آن از لحاظ فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی حایز اهمیت است. در هر حال، فرار نیروهای جوان و باقی ماندن کودکان و سالخوردگان و زنان غیرفعال در روستاها در مناطق مختلف کشور، نسبت جنسی متفاوتی را هم در کل و هم در گروه‌های سنی نشان خواهد داد.

از سوی دیگر، وقتی که مهاجرت با انگیزه بهره‌مندی از امکانات بیشتر انجام می‌شود، شهرهایی که مورد توجه ویژه سیاست‌های بودجه‌ای دولت و مرکز تجمع امکانات هستند، مورد توجه و هدف مهاجران نیز قرار خواهند گرفت. گواه این ادعا بر اساس یافته‌های جدول ۳ که وضعیت مهاجرت‌های داخل کشور را در مقطع زمانی ۵۵ تا ۸۵ به تصویر کشیده، اثبات می‌گردد؛ به گونه‌ای که مهاجرت از شهر به شهر در فاصله زمانی سال‌های ۶۵-۵۵ و ۷۵-۸۵ حدود ۲۱ درصد تغییرات فزاینده داشته و از ۳۲/۸ درصد در مقطع ۶۵-۵۵ به ۵۴ درصد در مقطع ۷۵-۸۵ رسیده است. به علاوه، در طول این چهار مقطع سرشماری مورد بررسی در مقایسه با سایر مهاجرت‌های داخلی، بیشترین سهم و در سال‌های منتهی به ۱۳۸۵ این روند افزایشی به بیشترین مقدار خود رسیده است. از این رو، انگیزه بهره‌مندی از امکانات بیشتر، باعث مهاجرت‌های بین شهری نیز می‌شود، به گونه‌ای که ساکنان شهرهای کوچک که از امکانات کمتری نسبت به شهرهای بزرگ برخوردارند، با انگیزه فوق، به مهاجرت از شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ اقدام می‌کنند، نتیجه چنین تحولاتی ساختاری در جمعیت کشور، افزایش تراکم و ازدحام جمعیت در کلان شهرهایی مانند تهران، مشهد، شیراز، اصفهان، تبریز و... است که خود

باعث معضلات و پیامدهایی مانند افزایش تراکم جمعیت در کلان شهرها و کمبود فضای مسکونی، پدیده حاشیه نشینی، مشکلات رفت و آمد، زمینه گسترش فعالیت‌های غیرقانونی و تهدید امنیت عمومی می‌گردد.

### ۳-۵- سالخوردگی جمعیت روستایی و شاغلان بخش کشاورزی

داده‌های مربوط به سهم مناطق روستایی و شهری از کل جمعیت در گروه‌های مختلف سنی در جدول ۵ ارائه شده است. مطابق داده‌های این جدول، سهم جمعیت روستایی از کل جمعیت کشور در گروه‌های سنی پایین و گروه‌های سنی بالا (سالخوردگان) نسبت به گروه‌های سنی میانی جمعیت (در سه مقطع سرشماری سال‌های ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵) به مراتب بالاتر است، در حالی که این وضعیت برای جمعیت شهری معکوس است. این امر نشان دهنده آن است که بخش درخور توجهی از متولدان روستایی پس از گذران دوره‌های سنی کودکی و نوجوانی، با ورود به مرحله جوانی و میانسالی بنا به دلایل مختلف از روستا به شهر مهاجرت نموده‌اند. این امر باعث سالخوردگی جمعیت فعال و نیروی کار شاغل در بخش کشاورزی شده است.

جدول ۵: سهم مناطق شهری و روستایی از جمعیت گروه‌های مختلف سنی (درصد)

۱۳۸۵			۱۳۷۵			۱۳۶۵			شرح
روستایی	شهری	کل	روستایی	شهری	کل	روستایی	شهری	کل	
۳۱/۵۴	۶۸/۴۶	۱۰۰	۳۸/۶۹	۶۱/۳۱	۱۰۰	۴۶/۲۴	۵۴/۵۹	۱۰۰	جمع کل
۳۴/۷۴	۶۵/۲۶	۱۰۰	۴۴/۴۰	۵۵/۶۰	۱۰۰	۴۷/۷۸	۵۲/۸۵	۱۰۰	۰-۴ ساله
۳۴/۶۸	۶۵/۳۲	۱۰۰	۴۲/۴۸	۵۷/۵۲	۱۰۰	۴۹/۸۸	۵۰/۷۴	۱۰۰	۵-۹ ساله
۳۶/۲۴	۶۳/۷۶	۱۰۰	۳۹/۲۲	۶۰/۷۸	۱۰۰	۵۱/۴۷	۵۰/۱۰	۱۰۰	۱۰-۱۴ ساله
23/81	66/19	۱۰۰	39/39	60/61	۱۰۰	۴۶/۷۶	۵۴/۳۴	۱۰۰	۱۵-۱۹ ساله
30/54	69/46	۱۰۰	39/59	60/41	۱۰۰	41/04	59/83	۱۰۰	۲۰-۲۴ ساله
29/72	70/28	۱۰۰	35/05	64/95	۱۰۰	38/87	61/72	۱۰۰	۲۵-۲۹ ساله
29/26	70/74	۱۰۰	31/93	68/07	۱۰۰	39/03	61/17	۱۰۰	۳۰-۳۴ ساله
26/98	73/02	۱۰۰	31/88	68/12	۱۰۰	40/93	59/76	۱۰۰	۳۵-۳۹ ساله

25/81	74/19	۱۰۰	32/18	67/82	۱۰۰	42/25	58/99	۱۰۰	۴۴-۴۰ساله
26/93	73/07	۱۰۰	34/13	65/87	۱۰۰	45/63	55/32	۱۰۰	۴۹-۴۵ساله
28/15	71/85	۱۰۰	36/02	63/98	۱۰۰	47/57	52/87	۱۰۰	۵۴-۵۰ساله
30/32	69/68	۱۰۰	39/26	60/74	۱۰۰	48/44	53/18	۱۰۰	۵۹-۵۵ساله
23/09	66/91	۱۰۰	43/34	56/66	۱۰۰	51/11	49/51	۱۰۰	۶۴-۶۰ساله
37/10	62/90	۱۰۰	42/91	57/09	۱۰۰	47/31	51/18	۱۰۰	۶۵ساله و بیشتر

ماخذ: مرکز آمار ایران، سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۶۵-۸۵

برای نشان دادن این که مهاجرت از روستا به شهر باعث سالخوردگی جمعیت فعال در بخش کشاورزی شده است، به بررسی یافته‌های حاصل از داده‌های مربوط به شاغلان کل بخش‌های اقتصادی کشور و بخش کشاورزی در طی سال‌های ۷۵-۴۵ و توزیع نسبی شاغلان بخش‌های مختلف کشور در آخرین سرشماری (۱۳۸۵) پرداخته شده است.

جدول ۶: توزیع نسبی جمعیت شاغل در بخش کشاورزی و کل کشور طی سال‌های ۷۵-۱۳۴۵

۱۳۷۵		۱۳۶۵		۱۳۵۵		۱۳۴۵		سال گروه سنی
کشاورزی	کل	کشاورزی	کل	کشاورزی	کل	کشاورزی	کل	
۱۱/۸	۹/۷	۱۳/۴	۱۲/۵	۱۸/۲	۱۷/۸	۲۲/۵	۲۰/۶	۱۹-۱۰
۲۰/۳	۲۸/۶	۱۷/۹	۳۰/۶	۱۷	۲۶/۴	۱۸/۸	۲۳	۲۹-۲۰
۱۸/۳	۲۷/۴	۱۶/۴	۲۲/۹	۱۷	۱۹/۷	۲۳/۶	۲۳/۹	۳۹-۳۰
۱۴/۹	۱۷/۱	۱۶/۴	۱۴/۳	۲۱/۵	۱۸/۳	۱۷/۸	۱۷/۵	۴۹-۴۰
۱۳/۶	۸/۷	۲۰/۱	۱۲/۲	۱۵/۶	۱۱/۴	۸/۶	۷/۸	۵۹-۵۰
۲۱/۱	۸/۵	۱۵/۸	۷/۵	۱۰/۷	۶/۴	۸/۷	۷/۲	+۶۰
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	جمع
۴۰/۵	۳۵/۸	۴۰/۴	۳۵/۱	۳۷/۶	۳۴/۳	۳۴/۳	۳۳/۵	میانگین سنی (سال)

ماخذ: رضانیان، ۱۳۸۰، ۲۱۸ محاسبه بر اساس داده‌های سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۴۵-۸۵، مرکز آمار

ایران

روند سالخوردگی جمعیت شاغل در بخش کشاورزی با توجه به یافته‌های جدول ۷ از سه طریق نسبت شاغلان، مقایسه میانگین سنی و مقایسه شاخص‌های فوق در بخش‌های



مهاجرت و سالخوردگی جمعیت روستایی ایران: چالشی فراروی توسعه پایدار روستایی / ۱۵۷

سه گانه فعالیت‌های اقتصادی امکان پذیر است. یافته‌های جدول 6 مبین آن است که مقایسه نسبت شاغلان بخش کشاورزی در گروه سنی ۱۰-۱۹ سال در سال‌های منتهی به ۱۳۷۵ به تدریج کاهش یافته و از ۲۲/۵ درصد در سال ۱۳۴۵ به ۱۱/۸ درصد در سال ۱۳۷۵ رسیده است. همچنین، مقایسه نسبت شاغلان در گروه سنی ۶۰ سال به بالا در سال‌های منتهی به ۱۳۷۵ به تدریج افزایش یافته و از ۸/۷ درصد در سال ۱۳۴۵ به ۲۱/۱ درصد در سال ۱۳۷۵ رسیده است. هم‌چنین مقایسه میانگین سنی شاغلان بخش کشاورزی در سال ۷۵ حدود ۴۰/۵ سال بوده که نسبت به سالهای قبل روند افزایشی نشان داده است.

جدول ۷: برآورد شاغلان بر حسب سن و گروه‌های عمده فعالیت در سال ۱۳۸۵

شرح گروه سنی	توزیع شاغلان بر حسب گروه‌های عمده								
	کل	کشاورزی	صنعت	خدمات	اظهارنشده	کشاورزی	صنعت	خدمات	اظهارنشده
جمع	۲۰۴۶۳۴۳	۳۶۸۶۴۷	۶۴۹۳۳۹۸	۹۸۰۸۶۹۱	۴۸۷۵۰۷	۱۸	۳۱/۷	۴۷/۹	۲/۴
ساله 10-14	۱۸۴۶۴۹	۷۹۵۳۹	۶۶۳۰۵	۲۷۷۷۰	۱۱۰۳۵	۴۳/۱	۳۵/۹	۱۵	۶
ساله 15-19	۱۲۷۱۷۳۳	۳۰۵۷۵۷	۵۲۱۵۵۶	۳۷۳۲۹۱	۷۱۱۲۸	۲۴	۴۱	۲۹/۴	۵/۶
ساله 20-24	۲۹۵۲۲۵۶	۴۱۸۴۷۸	۱۰۹۴۲۵۰	۱۳۶۰۹۵۰	۷۸۵۷۶	۱۴/۲	۳۷/۱	۴۶/۱	۲/۷
ساله 25-29	۳۴۶۷۸۱۳	۴۳۱۹۶۳	۱۲۷۶۷۲۴	۱۶۸۴۸۹۷	۷۴۲۲۹	۱۲/۵	۳۶/۸	۴۸/۶	۲/۱
ساله 30-34	۲۹۸۷۸۳۹	۳۷۵۲۵۶	۹۹۵۰۲۲	۱۵۶۲۲۳۹	۵۵۲۲۳	۱۲/۶	۳۳/۳	۵۲/۳	۱/۹
ساله 35-39	۲۶۷۳۶۳۹	۳۴۲۳۹۷	۸۲۶۰۰۵	۱۴۵۹۳۵۱	۴۵۸۸۶	۱۲/۸	۳۰/۹	۵۴/۶	۱/۷
ساله 40-49	۳۹۰۸۰۸۵	۶۲۱۸۳۳	۱۰۸۸۰۹۹	۲۱۲۹۷۵۵	۶۸۳۹۹	۱۵/۹	۲۷/۸	۵۴/۵	۱/۸
ساله 50-64	۲۲۴۹۹۳۴	۶۶۶۴۱۹	۵۳۸۱۰۲	۹۸۸۴۸۳	۵۶۹۳۰	۲۹/۶	۲۳/۹	۴۳/۹	۲/۵
۶۵ ساله و بیشتر	۷۸۰۳۹۵	۴۴۵۱۰۵	۸۷۳۳۶	۲۲۱۹۵۱	۲۶۰۰۲	۵۷	۱۱/۲	۲۸/۴	۳/۳
میانگین سنی (سال)	۳۵/۷	۴۰	۳۲/۲	۳۶/۲	۳۳/۹				

ماخذ: محاسبات بر اساس داده‌های، سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵

جدول ۷ برآورد شاغلان در بخش‌های عمده فعالیت در کشور را که بر اساس داده‌های مرکز آمار ایران به دست آمده است، نشان می‌دهد. بر اساس این داده‌ها، ۱۸ درصد از شاغلان کشور در بخش کشاورزی، ۳۱/۷ درصد در بخش صنعت، ۴۷/۹ درصد در بخش

خدمات و حدود ۲/۴ درصد اظهار نشده، محاسبه گردیده است. درصد شاغلان بخش‌ها بر مبنای ساختار سنی نشان می‌دهد که در گروه سنی ۶۵ ساله و بیشتر (معمولا جمعیت ۶۰ سال به بالا نماد سالخوردگی جمعیت) بالاترین فراوانی با ۵۷ درصد، به شاغلان بخش کشاورزی اختصاص یافته و پس از آن شاغلان بخش‌های خدمات و صنعت به ترتیب با ۲۸/۴ درصد و ۱۱/۲ درصد قرار گرفته‌اند. از سوی دیگر، پایین‌ترین فراوانی شاغلان بخش کشاورزی در مقایسه با شاغلان دو بخش دیگر به گروه‌های سنی ۲۰ تا ۳۹ سال (معرف جوانی جمعیت) اختصاص یافته است. افزون بر این، محاسبه میانگین سنی شاغلان بخش‌های مختلف در سال ۱۳۸۵ نشان می‌دهد که شاغلان بخش کشاورزی با میانگین سنی ۴۰ سال نسبت به شاغلان بخش‌های صنعت (۳۲ سال) و خدمات (۳۶ سال) و کل شاغلان (۳۶ سال) مسن‌تر هستند. همچنین، مقایسه یافته‌های دو جدول ۷ و ۸ نشان می‌دهد که میانگین سنی شاغلان بخش کشاورزی از ۳۴/۳ درصد در سال ۱۳۴۵ به ۴۰ سال در سال ۱۳۸۵ رسیده است؛ هرچند میانگین سنی شاغلان در سه بخش از ۳۳/۵ درصد به ۳۵/۷ درصد افزایش یافته است. این بدان معناست که طی مدت زمان مذکور، شاغلان بخش کشاورزی حدود ۵/۷ سال مسن‌تر شده‌اند، در حالی که کل شاغلان تنها ۲/۲ سال مسن‌تر شده‌اند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

جدول ۸: توزیع نسبی جمعیت شاغل در بخش کشاورزی کل کشور در سال ۱۳۸۵

۱۳۸۵					سال
اظهار نشده	خدمات	صنعت	کشاورزی	کل	گروه سنی
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	جمع
۲/۳	۰/۳	۱	۲/۲	۰/۹	۱۰-۱۴ ساله
۱۴/۶	۳/۸	۸	۸/۳	۶/۲	۱۵-۱۹ ساله
۱۶/۱	۱۳/۹	۱۶/۹	۱۱/۴	۱۴/۴	۲۰-۲۴ ساله
۱۵/۲	۱۷/۲	۱۹/۷	۱۱/۷	۱۶/۹	۲۵-۲۹ ساله

۱۱/۳	۱۵/۹	۱۵/۳	۱۰/۲	۱۴/۶	ساله ۳۰-۳۴
۹/۴	۱۴/۹	۱۲/۷	۹/۳	۱۳/۱	ساله ۳۵-۳۹
۱۴	۲۱/۷	۱۶/۸	۱۶/۹	۱۹/۱	ساله ۴۰-۴۹
۱۱/۷	۱۰/۱	۸/۳	۱۸/۱	۱۱	ساله ۵۰-۶۴
۵/۳	۲/۳	۱/۳	۱۲/۱	۳/۸	۶۵ ساله و بیشتر

ماخذ: محاسبات بر اساس داده‌های جدول شماره ۸

یافته‌های جدول ۸ که از داده‌های جدول ۷ محاسبه گردیده، جمعیت شاغل بر حسب گروه‌های سنی در بخش‌ها و کل شاغلان بخش‌ها را نشان می‌دهد. در سال ۱۳۸۵ بیشترین شاغلان در بخش کشاورزی مربوط به گروه‌های سنی ۴۰-۴۹، ۵۰-۶۴ و ۶۵ ساله و بیشتر بوده، به طوری که در مجموع حدود ۴۷ درصد از شاغلان بخش کشاورزی در محدوده‌های سنی مورد اشاره قرار دارند. به همین ترتیب، کمترین شاغلان بخش کشاورزی نسبت به سایر بخش‌ها در گروه‌های سنی ۲۰-۲۴، ۲۵-۲۹، ۲۴-۳۰ سال قرار گرفته‌اند. بنابراین، به علل گوناگونی مانند عدم سرمایه‌گذاری کافی در مناطق روستایی و کشاورزی، دسترسی به تسهیلات، امکانات و فرصت‌های شغلی و... جوانان روستایی علاقه چندانی برای ماندن در روستا نشان نداده‌اند.

#### ۶- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری:

بررسی آمار و اطلاعات جمعیتی کشور در طی نیم قرن اخیر، گویای آن است که رشد جمعیت ایران بیشتر معطوف به مناطق شهری کشور بوده است؛ به گونه‌ای که عملاً، جمعیت مناطق روستایی افزایش نیافته و حتی در برخی مناطق روستایی، جمعیت با رشد منفی مواجه بوده است و مواردی را نیز می‌توان یافت که روستاها خالی از سکنه و به مناطق متروکه تبدیل شده است. هر چند تعداد آبادی‌های دارای سکنه از ۴۹۰۵۲ (آبادی در سال ۱۳۳۵ به ۶۸۱۲۲)، (آبادی در سال ۷۵ و سپس به ۶۳۱۲۵)، (آبادی در سال ۱۳۸۵) افزایش یافته است، لیکن برای اولین بار در سال ۸۵ نسبت به سال ۷۵ تعداد

آبادی‌های دارای سکنه در طی سرشماری‌ها حدود ۸ درصد کاهش داشته و خالی از سکنه شده است.

یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که در طی سال‌هایی که سرشماری صورت گرفته، با وجود کاهش تدریجی سهم روستانشینی، برای نخستین بار در کشور حجم جمعیت روستایی نسبت به سرشماری قبل (سال ۸۵ نسبت به ۷۵) کاهش داشته است. علت عمده فزونی یافتن جمعیت شهری بر جمعیت روستایی در سه عامل عمده مهاجرت‌های روستایی، تبدیل شدن تعداد زیادی از روستاهای کشور به شهر و ادغام تعدادی از روستاها در دامنه توسعه شهری خلاصه می‌شود. از آنجا که توسعه مراکز صنعتی و جذب جمعیت مازاد مناطق روستایی در بخش صنعت، عامل اصلی مهاجرت از روستا به شهر و افزایش ضریب شهرنشینی در ایران نیست، تحولات ساختار جمعیت کشور در جهت افزایش شهرنشینی، به منشأ بسیاری از معضلات و مشکلات اقتصادی، اجتماعی فعلی کشور، به ویژه در شهرهای بزرگ و شهرهای مهاجرپذیر تبدیل شده است. از سوی دیگر، مهاجرت از شهر به شهر در فاصله زمانی سال‌های ۶۵-۵۵ و ۷۵-۸۵ حدود ۲۱ درصد افزایش یافته؛ به گونه‌ای که از ۳۲/۸ درصد در مقطع ۶۵-۵۵ به ۵۴ درصد در مقطع ۸۵-۷۵ رسیده است. از این رو، انگیزه بهره‌مندی از امکانات بیشتر، باعث مهاجرت‌های بین شهری می‌گردد. نتیجه چنین تحولاتی ساختاری در جمعیت کشور، افزایش تراکم و ازدحام جمعیت در کلان‌شهرها را به دنبال دارد. در فاصله سال‌های ۷۵-۸۵ از کل مهاجرانی که در داخل کشور جابه‌جا شده‌اند، معادل ۷۴ درصد آنان در نقاط شهری و مابقی در نقاط روستایی ساکن شده‌اند و در این میان ۵۴ درصد از شهر به شهر، ۲۰ درصد از روستا به شهر و ۱۷ درصد از شهر به روستا و ۹ درصد از روستا به روستا مهاجرت کرده‌اند که در این نوع مهاجرت‌ها ویژگی‌های جمعیتی (همانند سن و جنس)، اجتماعی و اقتصادی (مانند تحصیلات و اشتغال) در مهاجرت از روستا به شهر و بالعکس تفاوت و اهمیت دارد. یافته‌های این نوشتار، همچنین نشان داده است که مهاجرت از روستا به شهر،

از مهمترین دلایل سالخوردگی جمعیت روستایی در ایران است در شرایطی که کشور ایران دارای جمعیتی جوان است، نقش پدیده مهاجرت به عنوان مهمترین عامل تاثیرگذار بر سالخوردگی جمعیت روستایی مهم جلوه می‌نماید. به علاوه، بازگشت مهاجران در سال‌های پایانی عمر خود از شهر به روستا که سال‌های میانی عمر خود را در شهر گذرانده اند، نیز باعث سالخوردگی جمعیت روستایی گردیده است. افزون بر این، طی مدت زمان سالهای ۱۳۴۵ تا ۱۳۸۵، شاغلان بخش کشاورزی حدود ۵/۷ سال مستتر شده اند، در حالی که کل شاغلان تنها ۲/۲ سال مسن تر شده اند. به علاوه، نسبت جمعیت شاغل ۶۵ ساله و بیشتر بخش کشاورزی در سال ۱۳۸۵، ۱۲/۱ درصد است، در حالی که این رقم برای دو بخش صنعت و خدمات به ترتیب ۱/۳ و ۲/۳ درصد است که بیانگر آن است که نسبت سالخوردگان بخش کشاورزی به ترتیب بیش از ۹ و ۵ برابر نسبت سالخوردگان بخش‌های صنعت و خدمات است. دستاوردهای این بررسی، مهمترین پیامدهایی را که سالخوردگی جمعیت روستایی با آن مواجه است، چالش‌هایی از قبیل کاهش بهره‌وری در بخش کشاورزی، عدم توسعه کشاورزی متناسب با توسعه سایر بخش‌ها و تهدید امنیت غذایی جامعه و به تبع آن، تهدید امنیت اقتصادی معرفی می‌کند. از این رو، یکی از مهمترین چالش‌های توسعه روستایی از دیدگاه توسعه پایدار در ایران عبارت است از مهاجرت نیروی انسانی از نواحی روستایی (با وجود همه سرمایه‌گذاری‌ها در ابعاد خدمات، امکانات و تسهیلات، البته بدون دیدگاه اشتغالزایی و درآمدزایی) که موجب تضعیف اقتصاد و فرهنگ روستایی و پیرتر شدن شاغلان کشاورزی شده و موجب شده است که فضاهای روستایی وضعیت ناپایداری را نشان دهند.

## ۷- پیشنهادها:

- ۱- به منظور جلوگیری از رشد ناموزون شهرنشینی در ایران و خالی شدن روستاها از سکنه باید سیاست‌هایی در جهت عمران و آبادانی روستاها و برخورداری آنها از امکانات بهداشت و درمان، آموزش، بیمه و... به همان نسبت که در شهرها فراهم است، متناسب با نیازهای روز جوانان اتخاذ شود؛
- ۲- سرمایه گذاری در بخش کشاورزی به طور جدی مورد توجه قرار گیرد و از کسانی که مایلند در این بخش سرمایه گذاری کنند، حمایت‌های مادی و معنوی شود؛
- ۳- به پرداخت وام‌های درازمدت و کم بهره به جوانان شاغل در بخش کشاورزی یا جوانان مایل به کار در این بخش و حرفه‌های روستایی اولویت داده شود؛
- ۴- به توسعه و گسترش صنایع تبدیلی و بسته بندی محصولات کشاورزی توجه جدی شود؛
- ۵- اجرای سیاست‌های تمرکززدایی و واگذاری امور مربوط به توسعه استان‌ها به مسؤولان استان‌ها و استفاده از ظرفیت‌های بومی و محلی هر استان در تدوین و اجرای برنامه‌های توسعه استانی؛
- ۶- توسعه و گسترش توریسم روستایی در مناطق روستایی به عنوان منبعی برای اشتغال و درآمدزایی؛
- ۷- ایجاد اشتغال در جوامع روستایی از طریق کارهای جنبی غیر کشاورزی، مانند صنایع کوچک و صنایع روستایی؛
- ۸- استفاده از توان‌های محیطی، اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی در سطوح ملی، منطقه ای و محلی؛
- ۹- جلوگیری از تغییر کاربری اراضی کشاورزی و جلوگیری از تخریب زیست محیطی در روستاها و شهرهای دارای قابلیت کشاورزی؛

مهاجرت و سالخوردگی جمعیت روستایی ایران: چالشی فراروی توسعه پایدار روستایی / ۱۶۳

- ۱۰- توسعه متوازن و پایدار تمام نقاط کشور به منظور جلوگیری از مهاجرت‌های بی‌رویه به سمت کلان‌شهرها؛
- ۱۱- طراحی ساختار مناسبی برای توسعه روستایی در ایران؛
- ۱۲- درک نسل جوان روستایی و سوق دادن تسهیلات و امکانات روستایی در جهت انتظارات این نسل؛
- ۱۳- نوآوری و خلاقیت در انجام و اجرای سرشماری‌های عمومی، نفوس و مسکن، خصوصاً در آمار مربوط به تعداد و جمعیت روستاها.

#### منابع

- ۱- اوبرای، اس. (۱۳۷۰). مهاجرت، شهرنشینی و توسعه، ترجمه: فرهنگ ارشاد، تهران: مؤسسه کار و تامین اجتماعی.
- ۲- پاپلی یزدی، محمدحسین و احمد فدایی. (۱۳۶۶). مهاجرت‌های روستایی خراسان، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال دوم، ش ۲.
- ۳- پرسا، رولان. (۱۳۶۳). جمعیت‌شناسی اجتماعی، ترجمه: منوچهر محسنی، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۴- تقوی، نعمت‌الله. (۱۳۷۴). «سالخوردگان در جامعه»، فصلنامه جمعیت، ش ۱۱ و ۱۲، انتشارات سازمان ثبت احوال کشور.
- ۵- حسینی ابری، حسن. (۱۳۸۳). مدخلی بر جغرافیای روستایی ایران، انتشارات دانشگاه اصفهان.
- ۶- خسروی، وشمگیر، حسن. (۱۳۸۸). آسیب‌شناسی تحولات ساختار جمعیت ایران، مؤسسه تحقیقات تدبیر اقتصاد.
- ۷- دواس ع‌دی، ای. (۱۳۷۶). پیمایش در تحقیقات اجتماعی، ترجمه: هو شنگ‌نایی، تهران: نشر نی.
- ۸- رمضانپان، محمد، «سالخوردگی جمعیت شاغل در بخش کشاورزی ایران»، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی.
- ۹- زنجانی، حبیب‌الله. (۱۳۵۰). مسئله سالخوردگان و پیری جمعیت در ایران، مؤسسه تحقیقات و مطالعات اجتماعی دانشگاه تهران.
- ۱۰- سعیدی، عباس. (۱۳۷۷). مبانی جغرافیای روستایی ایران، تهران: سمت.
- ۱۱- قاسمی اردهایی، علی. (۱۳۸۵). «بررسی علل مهاجرت روستاییان به شهرها در ایران با فرا تحلیل پایان‌نامه‌های تحصیلی (مقطع زمانی ۸۳-۱۳۵۹)»، فصلنامه روستا و توسعه، ش ۳۳.
- ۱۲- کیوی و کامپنهود، ریمون و لوک وان. (۱۳۸۲). روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه: عبدالحسین نیک‌گوهر، انتشارات پویا، چاپ هفتم.
- ۱۳- لهسایی زاده، عبدالعلی. (۱۳۷۸). ساختار سنی جمعیت، شیراز: انتشارات نوید.

۱۶۴ / فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۲۷، شماره اول، بهار ۱۳۹۱، شماره پیاپی ۱۰۴

- ۱۴- مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری‌های کل کشور سال‌های ۳۵-۱۳۸۵.
- ۱۵- مهدوی، مسعود. (۱۳۷۷). مقدمه‌ای بر جغرافیای روستایی ایران، جلد اول، تهران: سمت.
- ۱۶- مهدوی، مسعود، قدیری معصوم و یگانه. (۱۳۸۳). «نقش عوامل جغرافیایی طبیعی در ناپایداری و مهاجرت‌های روستایی استان زنجان»، مجله پژوهش‌های جغرافیایی، سال ۳۶، ش ۴۹.
- ۱۷- میرزایی، محمد و شمس قهفرخی. (۱۳۸۶). «جمعیت‌شناسی سالمندی در ایران»، سالمند (مجله سالمندی ایران)، سال دوم، ش ۵.
- ۱۸- وزارت اقتصاد. (۱۳۷۵). تاثیر برخی از علل مهاجرت نیروی کار در ایران، تهران: وزارت اقتصاد، دفتر انتشارات و اطلاع رسانی.
- 19- Anderson ; Jock R.2002 ; Risk in Rural Development : challenges for managers and Police Makerd. Rural Development department ; World Bank.
- 20- Chuks J.Mba. 2005. Population Ageing and Poverty in Rural Ghana;http:wikieducator.org
- 21- Clark I.Gray 2009 ; Environment ; Land ; and Rural Out-migration in the Southern Ecuadorian Ecuadorian Andes; World Development Vol.37 ; No.2 pp.457-468;www. Elsevier.com
- 22- Lewer.Joshaa J.Gail , 2009, paecheo and Stephanie rossouw.;do non- economic quality of life factors drive Immigration ?IZadpNo 4385, August.
- 23- Libor Stloukal 2004 ; Rural Population Ageing in developing Countries: Agricultural and Development Problems;; journal Bold Vol.14No.4; http://www.Fao.org.
- 24- Marcoux ; Alain 2001 ;Population againe in development societies ;www.fao.org/sd/sustainable development department.
- 25- Pumain, Denise.2006. The Urbanization Presses , in Demography and Synthe sis: atreatise in population studies /Graziella caselli, Jacques vallim and guillaume wansch : with contributions by danied courgeau ...)(etal.) volume 29 london: Academic press.
- 26- Skeldon; Ronald and et.al.1999; Aging of rural population in ; south; east and east asia ; women and population www.fao.org/sd/sustainable development department